

РОЗДІЛ 2 ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

УДК 348.71

<https://doi.org/10.32782/2663-6170/2019.16.2>

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА УКРАЇНИ: КРОКИ ДО АВТОКЕФАЛІЇ ORTHODOX CHURCH OF UKRAINE: STEPS TO AUTOCEPHALY

Бокоч В.М.,*докторант кафедри міжнародної політики
Ужгородського національного університету*

Аналізуються основні етапи руху українських православних церков до об'єднання та незалежності. Показується релігійна і політична складова частина автокефалії Православної церкви України. Робиться висновок, що незалежність Православної церкви України здобута в нелегкій боротьбі проукраїнських релігійних і політичних сил із російської владою і церквою та проросійськими політиками в Україні.

Ключові слова: релігія, церква, політика і релігія, церковний розкол, Православна церква України, автокефалія.

Анализируются основные этапы движения украинских православных церквей к объединению и независимости. Показывается религиозная и политическая составляющая автокефалии Православной церкви Украины. Делается вывод, что независимость Православной церкви Украины добыта в нелегкой борьбе проукраинских религиозных и политических сил с российской властью и церковью, а также пророссийскими политиками в Украине.

Ключевые слова: религия, церковь, политика и религия, церковный раскол, Православная церковь Украины, автокефалия.

The main stages of the movement of Ukrainian Orthodox churches to unification and independence are analyzed. The religious and political component of autocephaly of the Orthodox Church of Ukraine is shown. It is concluded that the independence of the Orthodox Church of Ukraine was gained in the difficult struggle of Ukrainian religious and political forces with the Russian authorities and the church and pro-Russian politicians in Ukraine.

Key words: religion, church, politics and religion, church split, Orthodox Church of Ukraine, autocephaly.

Постановка проблеми. Однією з проблем релігійно-церковного життя України, яка впродовж тривалого часу зберігала свою актуальність і потребувала розв'язання, була проблема єдності та незалежності православної церкви. Адже із часу хрещення Русі і до недавнього часу українське православ'я знаходилося в юрисдикції то Константинопольського, то Московського патріархатів і не мало свого самостійного існування. До того ж, політичні та релігійні перипетії історії України призвели до церковного розколу, що негативно позначалося не лише на релігійно-церковній сфері, а й на стані українського суспільства. Непоодинокі спроби української політичної і церковної еліти подолання розділення православ'я і здобуття автокефалії були безуспішними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До проблем українського православ'я (його історії, розколу, об'єднання, автокефалії) виявляли інтерес різні категорії вітчизняних дослідників. Зокрема, в історичному ракурсі їх розглядали Ф. Турченко, О. Ігнатуша та інші науковці. Богослови й церковні діячі минулого (І. Огієнко, І. Власовський) і сьогодення (митрополит Олександр (Драбинко) досліджували канонічні та історичні підстави автокефалії Української православної церкви. Сучасний стан

українського православ'я перебуває в полі зору українських релігієзнавців В. Єленського, С. Здіорука, А. Колодного, О. Сагана, Ю. Чорноморця та ін. Разом із тим проблема незалежності української церкви має чимало політичних аспектів, проте вітчизняні політологи невиправдано приділяють їй значно менше уваги.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є політологічний аналіз еволюції проблеми єдності українського православ'я, створення Православної церкви України та здобуття автокефалії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Останнім часом, особливо після Майдану, анексії Криму, окупації Донбасу, проблема автокефалії православної церкви в Україні значно актуалізувалася. І хоча на перший погляд ця проблема здається виключно релігійною, насправді ж вона тісно вплетена в контекст політичного життя українського суспільства. Причому, як зазначає В. Єленський, «проблема автокефалії є питанням політичним набагато більшою мірою, навіть незмірно більшою мірою, ніж питанням богословським» [1].

Потреба в набутті православною церквою в Україні автокефального статусу зумовлена:

а) існуванням незалежної української держави; б) наявністю необхідних структур для повноцінного самостійного функціонування релігійної інституції; в) політичною недоцільністю перебування українського православ'я під юрисдикцією Московського патріархату, що знаходиться і діє на території держави-агресора.

Інституційне становлення української церкви почалося зі створення Київської митрополії, яка із часу свого заснування перебувала в єдності з Константинопольським патріархатом. Ще на початку свого існування нею робилися спроби послаблення юрисдикційної залежності від Константинополя. Це знаходило свій вияв в обранні київських митрополитів із числа місцевих ієрархів – Іларіона (1051 р.) та Климента Смолятича (1147 р.). Чимало зусиль до незалежнення української церкви у XVII столітті доклав київський митрополит Петро Могила. Після укладення Переяславської угоди (1654 р.) Україна потрапила спочатку в політичну, а потім (1686 р.) – і в церковну залежність від Московського патріархату.

У період розгортання національно-визвольних змагань в Україні (1917–1921 рр.) у релігійних і політичних колах постало питання про здобуття незалежності православної церкви. Оскільки Російська православна церква (далі – РПЦ) всіляко гальмувала цей процес, автокефалію Української православної церкви 1 січня 1919 р. проголосив уряд Директорії. РПЦ при цьому нікуди не зникла, і в Україні почали паралельно функціонувати дві церкви: одна – українська, друга – російська.

Проголосивши створення Української автокефальної православної церкви (далі – УАПЦ), тодішній український уряд почав домагатися її визнання Константинопольським патріархатом. Проте через низку причин, зокрема незаповнену вакансію посади Вселенського патріарха, окупацію України російськими військами та встановлення більшовицького режиму, УАПЦ не вдалося здобути визнання Константинопольською церквою.

Незважаючи на свою невизнаність, ця церква почала інтенсивно розбудовуватися. Проте наприкінці 20-х рр. XX ст. УАПЦ була звинувачена радянськими органами у співпраці із «контрреволюційною» Спілкою Визволення України, а у 1930 р. під тиском влади вона змушена була «саморозпуститися».

У роки Другої світової війни УАПЦ відновила свою діяльність на окупованих територіях України. Після звільнення України з окупації громади автокефальної церкви були повернуті під юрисдикцію Московського патріархату. Її ієрархи та священнослужителі, які діяли на окупованих територіях України, з метою уникнення репресій емігрували за кордон, де серед української діаспори відновлювали діяльність православних автокефальних структур.

Суспільно-політичні процеси, що відбувалися в СРСР наприкінці 80-рр. XX ст., призвели до створення умов, за яких стало можливим відродження в Україні автокефальної православної церкви. 5-6 червня 1990 р. у Києві відбувся Собор УАПЦ, який засвідчив факт її відновлення і обрав Патріархом Київським і всієї України Мстислава (Скрипника). 2 жовтня 1990 р. Радою у справах релігій при Раді Міністрів Української РСР було зареєстровано Статут цієї церкви, чим повністю легалізовано її діяльність.

РПЦ та її Український екзархат негативно ставилися до розгортання автокефального руху в Україні. З метою його нейтралізації та приховання свого справжнього статусу Архієрейський собор РПЦ 27 жовтня 1990 р. прийняв рішення про перейменування Українського екзархату в Українську православну церкву (далі – УПЦ), яка продовжувала перебувати в юрисдикції Московського патріархату.

Важливою політичною передумовою для порушення питання про автокефалію УПЦ стало проголошення державної незалежності України. Вважаючи, що створення незалежної церкви сприяло б зміцненню української державності, в боротьбу за неї активно включився тодішній її Предстоятель митрополит Філарет. На Помісному соборі УПЦ (1-3 листопада 1991 р.) ним було порушено, а всіма ієрархами цієї церкви письмово підтримано питання про здобуття повної канонічної самостійності.

РПЦ, виходячи з того, що розпад СРСР і зміна державних кордонів не тягнуть за собою обов'язкової зміни канонічних територій церкви, не поспішала з розглядом питання про незалежність української церкви, а головного його ініціатора митрополита Філарета, висунувши йому низку звинувачень, відсторонила його від управління церквою, позбавивши сану та усіх ступенів священства.

27-28 травня 1992 р. у Харкові відбувся Собор УПЦ, на якому Предстоятелем цієї церкви обрано митрополита Володимира (Сабодана). Тодішня Рада у справах релігій при Кабінеті Міністрів України не визнала рішень Харківського собору УПЦ. Президія Верховної Ради України із цього приводу теж виступила із заявою, в якій констатувалося, що його проведення «призвело до чвар та конфліктних ситуацій в середовищі Української православної церкви» [2].

25-26 червня 1992 р. за ініціативи та участі українських політиків був терміново скликаний Всеукраїнський православний собор, на якому відбулося об'єднання частини УАПЦ із частиною УПЦ та проголошено створення нового церковного утворення – Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ КП). Главою церкви був обраний патріарх Мстислав, який на той час

знаходився у США, а його заступником – митрополит Філарет. УПЦ та УАПЦ не визнали рішень собору та створення нової церкви і продовжували своє існування. Таким чином, в Україні замість об'єднання двох церков в одну з'явилася третя – УПЦ КП, що призвело до поглиблення міжцерковного протистояння, переділу церковної власності та втягнення в конфлікт представників влади та різних політичних сил.

Після розділення кожна із церков намагалася самостійно вирішувати проблеми свого канонічного статусу. Оскільки створення УПЦ КП активно підтримував тодішній Президент України Л. Кравчук, у жовтні 1993 р. він звертався до Вселенського патріарха Варфоломія з проханням про визнання та підтримку цієї церкви.

УАПЦ, у свою чергу, намагалася подолати церковну ізоляцію шляхом набуття статусу автономії у складі Константинопольського патріархату.

Характерно, що ідеї автокефалії спочатку не цуралася й УПЦ. Однак РПЦ, в юрисдикції якої вона перебувала, відклала розгляд цього питання на невизначений час. Згодом серед ієрархів УПЦ ідея незалежності почала поступово згасати, і нині питання про її здобуття навіть не порушується. Особливо це стало помітним після обрання Предстоятелем церкви митрополита Онуфрія, який (на відміну від свого попередника митрополита Володимира (Сабодана)) неодноразово заявляв про своє бажання залишатися в єдності з Московським патріархатом.

Більше того, УПЦ не просто сама відмовилася від ідеї автокефалії, а й свідомо перешкоджала руху до неї іншим українським церквам – УПЦ КП та УАПЦ, що повною мірою узгоджувалося з позицією політичних сил, які стоять за нею в Україні і Росії.

У той час, коли УПЦ (за винятком групи проукраїнських ієрархів) майже повністю відмовилася від домагань автокефалії, УПЦ КП і УАПЦ за активної підтримки владних структур продовжували боротьбу за неї.

Вагомий внесок у її здобуття зробила Верховна Рада України, яка 16 червня 2016 р. звернулася до Вселенського патріарха Варфоломія з проханням щодо подолання розколу в українському православ'ї та надання автокефалії православній церкві в Україні.

Виходячи з того, що автокефальна церква є одним із ключових атрибутів незалежної держави, до Вселенського патріарха Варфоломія до реалізації цієї ідеї згодом активно підключився Президент України П. Порошенко. 17 квітня 2018 р. він звернувся до Вселенського патріарха Варфоломія з тим же проханням – надати православній церкві в Україні Томос про автокефалію. Звернення Президента України до Вселенського патріарха Варфоломія було підтримано Верховною Радою

України, а також скріплено підписами єпископату УПЦ КП, УАПЦ та групою ієрархів УПЦ.

У відповідь на звернення української влади та ієрархів церков Вселенський патріарх Варфоломія розпочав процедури, пов'язані з наданням автокефалії православній церкві в Україні.

Усупереч значному релігійному та політичному спротиву реалізації ідеї автокефалії української церкви Константинопольська православна церква (9-11 жовтня 2018 р.) провела Синод, на якому прийняла важливі для українського православ'я рішення. Зокрема, було заявлено про продовження процедури надання автокефалії українській церкві; відновлено ставропігію Вселенського патріарха у Києві; знято звинувачення і відновлено канонічний статус Предстоятелів двох українських церков патріарха Філарета і митрополита Макарія; скасовано акт 1686 р. про підпорядкування в Київській митрополії Московському патріархату; ухвалено звернення до всіх сторін утримуватися від захоплення культових будівель і майна, а також від будь-яких інших насильницьких дій [3].

Ідучи назустріч Константинопольському патріархату, українська влада прийняла рішення про передачу йому в безоплатне користування визначної пам'ятки архітектури національного значення Андріївської церкви в Києві.

Важливим кроком на шляху до незалежності української церкви було підписання у Стамбулі 3 листопада 2018 р. Президентом України П. Порошенком і Вселенським патріархом Варфоломієм Угоди про співробітництво і взаємодію між Україною і Константинопольським патріархатом у справі створення автокефальної церкви в Україні.

Проти рішень і дій Константинопольського патріархату стосовно українського церковного питання різко виступила РПЦ, яка кваліфікувала їх як незаконне вторгнення на свою канонічну територію і звинуватила Вселенського патріарха Варфоломія в «підтримці розкольників». Про неприйнятність рішень Синоду Константинопольської православної церкви щодо українського православ'я заявила також УПЦ, що знаходиться в юрисдикції Московського патріархату.

Значною подією в релігійно-церковному і суспільно-політичному житті України був Об'єднаний собор православних церков (15 грудня 2018 р.), на якому було створено Православну церкву України (ПЦУ), затверджено Статут і обрано її Предстоятеля митрополита Епіфанія. В результаті створення ПЦУ існування УПЦ КП та УАПЦ було припинено. Новоутворена церква нараховувала у своєму складі близько 7 тис. релігійних організацій.

Після невдалих спроб зриву Об'єднаного собору на знак протесту проти дій Вселенського патріарха Варфоломія РПЦ прийняла рішення про припинення молитовного спілкування і розрив зв'язків із Константинопольським патріарха-

том. Слідом за РПЦ аналогічні рішення ухвалила також УПЦ. Тим самим було покладено початок розколу у світовому православ'ї.

Незважаючи на шалений спротив РПЦ та УПЦ, а також проросійських політичних сил в Україні, зокрема парламентської опозиції, об'єднання українських церков відбулося. 5 січня 2019 р. у Стамбулі в урочистій обстановці Вселенським патріархом Варфоломієм був підписаний, а наступного дня вручений митрополиту Епіфанію «Патріарший і Синодальний Томос надання автокефального церковного устрою Православній церкві України». Об'єднаним собором та врученням Томосу завершилася тривала боротьба за церковну незалежність, яка за підтримки української держави закінчилася перемогою української церкви.

Із метою приниження значення Об'єднаного собору та дискредитації України перед міжнародним співтовариством Глава РПЦ патріарх Кирило назвав його «незаконним збіговиськом» «двох українських розкольницьких груп», «інспірованих главою світської влади у власних політичних цілях», присутніх на ньому ієрархів – «лжеєпископами», а митрополита Епіфанія – «неканонічним архієреєм і неканонічним предстоятелем». При цьому він закликав православних церковних лідерів не визнавати новостворену «псевдоцерковну структуру» і не вступати з нею у спілкування.

УПЦ слідом за Московським патріархатом назвала Об'єднаний собор «церковною смутою», черговим «церковним розколом» в Україні, а дії Вселенського патріарха Варфоломія щодо української церкви – «духовною зрадою православної віри».

Процесу здобуття автокефалії ПЦУ перешкоджали не лише РПЦ та УПЦ, а й деякі українські політики, зокрема опозиційні народні депутати України.

Противники автокефалії звинувачували українську владу у «втручанні у внутрішні справи церкви», у відповідь на що прес-служба Адміністрації Президента України заявила, що «боротьба за Томос про автокефалію відповідає національним інтересам і є питанням національної безпеки. У такій ситуації це не право, а обов'язок президента діяти... Бездіяльність була б справжнім злочином, за який варто і треба було би судити» [4].

Одним із прийомів, що широко використовувався противниками автокефалії, було залякування прихильників Московського патріархату в Україні утисками і переслідуваннями, насильницьким залученням до новоствореної української церкви. Спростовуючи подібного роду чутки, Президент України П. Порошенко заявив, що в новостворену церкву «ніхто нікого не «запрошуватиме» силоміць».

Російська світська і церковна пропаганда твердила, що ПЦУ не матиме самостійності, залежа-

тиме від Константинопольського патріархату, буде «повністю підконтрольною Стамбулу». У відповідь на такі звинувачення митрополит Епіфаній заявив: «Всім нашим супротивникам, які кажуть, що ми не маємо цієї автокефалії та підпорядковані Константинополю, – це неправда. Цей документ, Томос, чітко свідчить, що ми є незалежною, автокефальною святішою церквою України» [5].

При цьому слід мати на увазі, що для української церкви канонічна залежність від Константинопольського патріархату (якщо вона насправді й існувала б) є не такою загрозливою, як залежність від Московського патріархату, який тісно пов'язаний із російською владою. Для української церкви і держави небезпечною є не стільки канонічна залежність від іншої церкви, скільки політична залежність від іншої держави.

За дії, спрямовані на об'єднання церков та здобуття автокефалії православної церкви в Україні, особливій критиці російської влади і церкви піддавався Президент України П. Порошенко. Вони звинувачували його у використанні релігійного питання для підвищення свого політичного рейтингу у президентській виборчій кампанії.

Безперечно, зважаючи на те, що процеси, пов'язані з об'єднанням церков та здобуттям автокефалії, відбувалися напередодні президентської виборчої кампанії, вони були тісно вплетені в її контекст. Однак стверджувати, що саме Томос міг бути вирішальним чинником впливу на вибір українським народом Глави держави, було б несправедливим. Адже, розраховуючи на електоральну підтримку прихильників автокефалії, П. Порошенко ризикував при цьому втратити голоси її противників, яких в Україні було і є чимало.

У контексті подій, що відбувалися довкола автокефалії української церкви, Верховна Рада України прийняла закон, який зобов'язував релігійні організації, керівний центр яких знаходиться в державі-агресорі, відображати це у своїй назві. Під дію цього закону потрапляла УПЦ, яка мала в назві вказати на свою належність до РПЦ. УПЦ рішуче виступила проти зміни своєї назви. Зокрема, нею було заявлено, що прийнятий закон їхньої церкви не стосується, оскільки вона заснована її Собором, зареєстрована відповідно до українського законодавства, є цервою українського народу, а її центр знаходиться не в Москві, а в Києві. Вона наголошувала на своїй «самостійності», заперечувала будь-який вплив на неї РПЦ, визнаючи наявність з нею лише «молитовного зв'язку».

Після створення ПЦУ та отримання нею Томоса про автокефалію важливе значення мало й прийняття закону, яким врегульовувалося питання про зміну релігійними громадами своєї канонічної і організаційної підлеглості. Послідовники УПЦ разом із парламентською опозицією рішуче

виступили проти прийняття цього закону, заявивши, що він спрямований на рейдерське захоплення храмів та майна.

Натомість прихильники незалежної української церкви вважали, що цей закон сприятиме безболісному переходу релігійних громад з УПЦ, що перебуває в юрисдикції Московського патріархату, до новоутвореної ПЦУ, яка отримала Томос про автокефалію.

Томос про автокефалію Православної церкви України має неабияке релігійно-церковне значення. З його отриманням збулася давня мрія українського народу про свою власну незалежну церкву, яка нині має можливість стати в ряд із іншими Помісними православними церквами світу і на рівних спілкуватися з ними.

Не менш важливим є й внутрішньополітичне значення об'єднання українських церков, утворення ПЦУ та здобуття нею автокефалії. Адже разом із Томосом Україна отримала свій ще один важливий атрибут – церковну незалежність, яка сприятиме зміцненню української державності, консолідації суспільства, підвищенню її міжнародного авторитету.

Автокефалія ПЦУ має й геополітичний вимір. Адже вона торкнулася релігійних і політичних інтересів не лише України і Росії, а й інших країн та їхніх церков. Автокефалія української церкви вплинула на відносини між Помісними православними церквами, зміцнила у православному світі позиції Константинопольського патріархату, підвищила авторитет Вселенського патріарха Варфоломія, значно послабивши при цьому імперські устремління Росії та становище РПЦ, яка давно претендує на лідерство у православному світі.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, сповнене драматизму багаторічне протистояння проукраїнських і проросійських політичних і церковних сил в Україні і за її межами, боротьба прихильників і противників церковної незалежності завершилася об'єднанням церков, створенням ПЦУ і отриманням нею автокефального статусу. Автокефалія була не просто «дарована» Константинопольським патріархатом цій церкві, а з допомогою Вселенського патріарха Варфоломія «здобута» в нелегкій боротьбі українських національно-патріотичних політичних і релігійних сил із російськими та проросійськими.

Оскільки церковна незалежність за своїм значенням стоїть в одному ряду з незалежністю української держави, до її здобуття долучилися не лише православні ієрархи, а й представники української влади, які своїми діями сприяли розв'язанню проблеми, яка впродовж тривалого часу турбувала не лише релігійно-церковне середовище, а й українську державу і суспільство.

Подальша доля ПЦУ значною мірою залежатиме від низки чинників, зокрема співвідношення проукраїнських і проросійських церковних і політичних сил, тиску Росії на Україну, РПЦ – на українську церкву, підтримки українського православ'я Константинопольським патріархатом, темпів розбудови новоутвореної церкви та визнання її світовим православ'ям.

Становлення та розбудова нової церкви в Україні, перемога проукраїнських політичних і релігійних сил над проросійськими ще довго викликатимуть інтерес в українських науковців різного профілю і потребуватимуть комплексних наукових досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Віктор Єленський: Проблема автокефалії є питанням політичним набагато більшою мірою, ніж питанням богословським. Релігія в Україні. 17.08.2012 р. URL : https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/17864-viktor-yelenskij-problema-avtokefaliyi-ye-pitanniam-politichnim-nabagato-bilshoyu-miroyu-nizh-pitanniam-bogoslovskim.html.
2. Заява Президії Верховної Ради України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1992. № 33. Ст. 501.
3. Рішення Синоду: Українська церква отримає Томос. Повний текст. *Українська правда*. 11 жовтня 2018 р. URL : <https://www.pravda.com.ua/news/2018/10/11/7194911/>.
4. У Порошенка відреагували на позов до суду через звернення про Томос. *Українська правда*. 1 жовтня 2018 р. URL : <https://www.pravda.com.ua/news/2018/10/1/7193796/>.
5. Епифаний: Разговоры, что у Православной церкви Украины нет настоящей автокефалии, – неправда. *ГОРДОН*. 18 января 2019 г. URL : <https://gordonua.com/news/society/epifaniy-razgovory-chno-u-pravoslavnoy-cerkvi-ukrainy-net-nastoyashchey-avtokefalii-nepravda-670120.html>.